

anar allunyant del règim, i que una de les raons principals va ser la ineficàcia administrativa que perjudicava el creixement econòmic, la rendibilitat dels seus negocis i l'estabilitat social. A part d'un cert descontentament lògic, falta saber com es materialitzà aquest suposat distanciament amb el moderantisme: ¿van ser simples crítiques al govern i a l'administració sense qüestionar l'elitisme del règim, com feien tants moderats en aquell moment? ¿les crítiques eren especialment protagonitzades per antics progressistes?

Per acabar, voldria remarcar que tots els comentaris que he fet no haurien d'amagar les virtuts evidents d'aquest treball: les seves aportacions, que confio haver destacat suficientment, el converteixen en una lectura obligatòria per a qualsevol historiador interessat en l'estudi dels anys centrals del segle XIX. L'obra ens permet entendre alguns dels aspectes bàsics del funcionament del sistema polític liberal espanyol, sempre entorn dels dos eixos caracteritzadors que Pedro Díaz explicita en el subtítol: centralisme de l'Estat i hegemonia burgesa. Aquesta anàlisi s'enllaça amb la d'una societat concreta, l'alacantina, la qual cosa dóna un contingut social a la investigació dels efectes de la política moderada.

El gran mèrit del llibre és que evidencia fins a quin punt no són vàlids molts dels tòpics que encara s'acostumen a utilitzar per a fer valoracions globals de la dècada moderada. En definitiva, ajuda a avançar en el replantejament d'una època de la nostra història, i aquest és un dels millors elogis que es pot fer a un treball de recerca.

JOSEP MARIA PONS I ALTÉS

BERNABEU MESTRE, Josep; ESPLUGUES PELLICER, Josep Xavier i ROBLES GONZÁLEZ, Elena (eds.), *Higiene i salubritat en els municipis valencians*, Benissa, Seminari d'estudis sobre la ciència, Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta, 1997.

L'obra que ens ocupa, fruit d'unes trobades periòdiques dedicades a l'estudi de la ciència i les seves implicacions socials i històriques al País Valencià, s'inscriu plenament en el marc de la renovació que, d'uns anys ençà, ha suposat l'obertura de nous temes en l'àmbit d'interessos de la nostra historiografia. Com tota obra col·lectiva, es caracteritza clarament per la diversitat metodològica i d'enfocament.

Els editors del volum han optat per agrupar els treballs d'acord amb quatre grans criteris d'aproximació a la matèria d'estudi: l'acció, pública i privada, en matèria de sanitat en el segle XIX i primeres dècades del segle XX. En un primer bloc s'agrupen els dos únics treballs que opten per un enfocament globalitzador, que presenten un conjunt de reflexions sobre la manera de treballar aquests temes i que, justament per això mateix, serveixen com a plantejament introductor que ha de permetre llegir la resta dels treballs del volum. Els segueix un segon bloc, que agrupa quatre articles dedicats a presentar un inventari i valoració de les fonts documentals conservades en els arxius de quatre localitats valencianes prou diverses (Dènia, Alacant, Nàquera i Sueca), que intenten presentar les possibilitats d'estudi d'aquesta documentació, més que no pas treballar-les a fons. El gruix de l'obra el constitueix el tercer bloc, anomenat *Estudis*, que agrupa quatre treballs dedicats cadascun d'ells a un poble o una comarca (València, Alcàsser, Alacant, Alcoi, Marina Alta, Petrer i Gandia). A l'últim, en un darrer bloc es presenten tres treballs que, sota l'epígraf de *Testimonis*, pretenen apropar-nos, a partir de fonts testimonials, orals o escrites, a episodis concrets de la història sanitària de tres localitats: la grip de 1918 a Dènia, el tractament sanitari durant la guerra civil a Benissa, i la profilaxi a Alcoi durant el segle XIX.

Es tracta, doncs, d'un conjunt de treballs d'ambició diferent i de tractaments prou diversos, cosa que, si bé sempre és positiva en la mesura que ens permet apropar-nos

a fonts i testimonis ben directes, comporta una sèrie de riscos que cal tenir en compte. D'una banda, convindria que reflexionéssim sobre l'eficàcia científica de l'obertura metodològica i temàtica de la ciència històrica en els darrers anys. Certament, una de les maneres de superar el relatiu encarcament en què havia caigut una historiografia massa centrada en els continguts estrictament polítics i econòmics ha estat obrir el ventall de temes i preocupacions. En aquest sentit, entre molts altres, han aparegut una sèrie de treballs centrats en allò que hem anomenat estudi de les condicions de vida de la població, entre els quals tenen un paper destacat els dedicats a l'actuació sanitària i assistencial. La legitimitat del tema es troba fora de tot dubte, i més encara si l'emmarquem en l'àmbit cronològic que ens ocupa, en què tantes coses van canviar en aquest sentit. No obstant això, cal tenir en compte el perill que suposa el fet de publicar un munt d'estudis monogràfics sobre un mateix tema sense cap aparell crític que els emmarqui, que els acompanyi i que els posi en relació entre ells i amb la història del conjunt del país o del nostre àmbit cultural. Les topografies mèdiques, els estudis dels científics del moment, les notes de premsa i les actes municipals són fonts enormement riques per estudiar aquestes qüestions, però correm el risc que esdevinguin meres il·lustracions de la vida quotidiana si no les llegim críticament, les contrastem entre si i fem l'exercici intel·lectual d'intentar-les situar en el marc de l'evolució social, econòmica i política del país. Cinquanta o cent monografies sobre l'estat sanitari d'un poble o comarca, treballades aïlladament, no són més que un munt d'exclamacions denunciadores del malestar de la població en una època determinada. Acaben informant totes del mateix i esdevenen repetitives. Aquests mateixos treballs, en canvi, enfocats cadascun d'ells i tots ells en el seu conjunt des d'un punt de vista integrador, poden esdevenir una autèntica eina per renovar, des d'una perspectiva cada cop més àmplia, els clàssics treballs d'història política, social o econòmica.

L'aspecte més criticable dels estudis aplegats en aquesta obra va, al meu entendre, en aquesta direcció: falta un clar criteri aglutinador per part dels diferents autors, falta aprofundir en la interpretació de les fonts i, sobretot, integrar-les entre si, en especial fent més incidència en la perspectiva evolutiva que hauria de caracteritzar tots els treballs d'història. Però això no ha de ser dit en demèrit dels autors sinó més aviat al contrari. És un reflex de la dificultat de treballar un tema que, potser més que cap altre, se situa just emmig d'una cruïlla on s'agrupen totes les grans qüestions que afecten a la societat liberal. Com molt bé adverteixen els estudis introductoris d'aquest volum, reflexionar sobre l'evolució sanitària implica, alhora, pensar sobre l'evolució del discurs i de l'acció política, del discurs i del pensament mèdic i científic, i de la concepció social de la medicina i la malaltia. És per això que es fa necessari un treball interdisciplinari difícil i ple de riscos.

On més aconsegueix el llibre superar aquests obstacles és en els dos treballs introductoris, gràcies al plantejament globalitzador de què partixen. La breu introducció dels editors del volum encerta, al meu entendre, a assentar les bases de l'estudi en el que anomenem *transició sanitària*: una reflexió sobre els canvis en l'acció sanitària entre el segle XIX i primeres dècades del segle XX, que porta a canvis importants quant al concepte de *risc d'emmalaltir* i quant al canvi en els objectius d'atenció sanitària, que passen de centrar-se en les malalties epidèmiques a vigilar cada cop més les malalties endèmiques, que en un primer moment havien quedat més desateses i que, cada cop més, són vistes com a gran conseqüència dels problemes sanitaris i de benestar de la societat liberal contemporània. En aquest sentit, cal valorar la presentació que fan de la transició sanitària a València, tot i alertar-ne de l'heterogeneïtat, que jutgen com a relativament tardana en comparació amb el conjunt de l'Europa occidental i amb Catalunya, però com a relativament avançada en comparació amb les altres regions de l'Estat.

Menció a part mereix, en la meua opinió, el treball d'Enrique Perdiguero, probablement l'estudi més reeixit i ambiciós del volum, en la mesura que no tan sols juga molt bé el paper de «teló de fons» de la resta dels treballs, com pretén, sinó que també aconsegueix que una tasca que és, com bé diu, feixuga i ingrata, esdevingui interessant i grata de llegir. El seu intent és partir de la reflexió sobre l'evolució dels grans eixos de la legislació sanitària espanyola del període per tal de poder pensar sobre l'evolució del mateix liberalisme espanyol i emmarcar la resta dels treballs. Reflexions d'aquesta mena, cal dir-ho, són poc presents en el conjunt de la producció historiogràfica espanyola. No obstant això, hi ha alguns punts que pot valer la pena remarcar per tal de convidar a reflexions posteriors.

Un dels aspectes que caldria aprofundir és l'evolució quantitativa de les dades demogràfiques per a la part final del segle XIX. Ni Perdiguero ni cap altre dels autors del volum s'ha proposat de fer-la a partir d'unes dades que en aquesta època comencen a ser freqüents entre els higienistes municipals i provincials. A Barcelona, l'Ajuntament té recollides aquestes dades des de les últimes dècades del segle XIX, pel que diu Perdiguero, sembla clar que a València també és així. Sorpren que afirmi clarament que fou el 1891 quan es començà a produir la davallada constant en la mortalitat valenciana. No sembla pas casualitat que sigui justament l'any en què, per Reial Decret, la legislació espanyola establí l'obligatorietat de l'organització de cosos mèdics a tots els municipis de més de 2.000 habitants. D'altra banda, en aquest mateix sentit, caldria estudiar com fou rebuda aquesta obligatorietat en els diferents municipis valencians. A Catalunya tampoc tenim prou ben estudiades aquestes qüestions que semblen crucials per entendre el canvi de tendència del liberalisme espanyol en matèria assistencial. No obstant això, la resposta al decret de 1891 sembla que fou prou desigual, entre la reticència d'alguns municipis i la indiferència d'altres. En qualsevol cas, però, sembla clar que aleshores s'aconseguí impulsar des de l'Estat, sense massa protestes, una mesura que havia estat rebutjada quan en altres ocasions, des de mitjan segle, s'havia intentat imposar. Els liberals espanyols acabaren acceptant una mesura que abans havia estat rebutjada per ser vista com a autoritària, socialista i poc liberal.

Aquesta qüestió de l'habilitació de serveis sanitaris municipals és al darrere d'una problemàtica que sobrevola tot el treball i tot el període: la de les relacions entre municipis i les estructures centrals de l'Estat. S'afirma, amb raó, que l'estat liberal espanyol apostà clarament per la relegació d'aquests temes a l'àmbit de competències municipals, desentenenent-se, així, d'un gruix de competències poc atractives per a una administració pública basada en criteris estrictament individualistes. No obstant això, no es pot presentar com un sol bloc la relació entre ambdós àmbits de poder al llarg del segle XIX, com bé fa Perdiguero, cal distingir, com a mínim, tres períodes diferenciats (1813-1854, 1855-1903, 1904-1936), separats per les dues grans disposicions legislatives referents a sanitat, les de 1855 i 1904. Dins de cadascun d'aquests períodes cal analitzar el paper dels diferents elements, sobretot a partir de la distribució de les diferents juntes i organismes encarregats del ram sanitari. Ara bé, les dificultats en la interpretació del fenomen persisteixen. Sembla clar, per exemple, que de les lleis moderades dels anys 40-50 cal deduir un intent de control de l'acció municipal d'estructures més centralitzadores (Direcció General de Sanitat, Subdelegats de Sanitat,...). Però no sembla pas clar que l'Estat aconseguís els seus propòsits, per la falta de capacitat i coordinació, d'una banda, i per la falta de capacitat d'establir juntes científicament competents en els pobles, de l'altra. Tanmateix, les afirmacions de Perdiguero sobre algun altre moment són, al meu entendre, més discutibles. Així, per exemple, 1868 no deu suposar una continuïtat tan clara com indica, si tenim en compte que una de les primeres accions del govern revolucionari fou suprimir les juntes de sanitat i de beneficència i l'organització del ram tal com fins aleshores se l'entenia (vegeu

els decrets dels dies 4 de novembre, 18 de novembre i 17 de desembre de 1868). I és que la història política d'aquests episodis lligats a l'organització sanitària és encara ben lluny d'aclarir-se: com s'explica, si no, que l'Ajuntament de Barcelona s'apressi a cessar els *médicos higienistas* just després de l'alçament revolucionari i que la premsa mèdica de Barcelona es reorganitzi radicalment a partir d'aleshores?

CARLES GRABUELA I TEIXIDOR

DD.AA., «El agua en los regadíos mediterráneos. Nuevos enfoques y problemas», *AREAS. Revista de Ciencias Sociales*, núm. 17 (1997), Universidad de Murcia, Caja Murcia, 192 pp.

Després de tres anys de parèntesi, la Universitat de Múrcia, amb el suport econòmic de Caja Murcia, ha editat un nou número de la revista *AREAS*, dedicat monogràficament als problemes hídrics dels regadius del sud-est peninsular. No és la primera vegada que M. Teresa Pérez Picazo i Guy Lemeunier —directors de la revista— aborden aquesta temàtica. Ambdós autors, al 1990, coordinaren el llibre *Agua y modo de producción*, publicació a la qual hauríem d'afegir diverses investigacions signades individualment. El present número d'*AREAS* ha d'esdevenir, com féu l'esmentat llibre, una obra de referència ineludible per als interessats en la cultura mediterrània de l'aigua.

M. T. Pérez Picazo obrí l'editorial amb el cèlebre *Decíamos ayer* de fra Luis de León, tot mirant de recuperar l'esperit i l'orientació temàtica de la primera etapa de la publicació. Malgrat els canvis en el format —sensiblement millorat— i en l'organització del consell de redacció, Pérez Picazo ha volgut confirmar les directrius marcades a l'editorial del primer número de la revista, aparegut l'any 1982: *La revista tratará sobre todo de Murcia y esencialmente de Historia. Pero no sólo de Murcia ni exclusivamente de Historia*. De fet, només quatre articles es restringeixen a l'àmbit murcià —enfront de quatre referits al País Valencià, dos a la província d'Almeria i altres dos al conjunt del sud-est peninsular— i al costat dels vuit articles de temàtica històrica hi figuren quatre més elaborats des d'altres ciències socials. Així doncs, al número 17 d'*AREAS* es presenten dotze articles que escometen, des de plantejaments variats, l'estudi dels espais hidràulics d'un territori culturalment heterogeni, però marcat per un condicionament físic comú: l'aridesa.

Les vuit col·laboracions de temàtica històrica han estat ordenades cronològicament. La primera d'elles és un estudi d'Ángel Poveda Sánchez sobre dos microsistemes de reg de l'Alt Maestrat —als antics dominis del *hisn* de Culla—. L'article «Estudio de dos casos de hidraulismo andalusí localizados en el Alto Maestrazgo (Castellón)» és el resultat de diverses campanyes de prospecció i excavació arqueològica, les quals formaven part d'un projecte de la Universitat d'Alacant i l'Autònoma de Barcelona dirigit pel professor Barceló. El treball conté una primera part on s'enuncien els principis de la hidràulica andalusina —formulats per Miquel Barceló i el seu equip en diverses publicacions— i descriu després el resultat de la recerca a l'Alt Maestrat: uns microsistemes de reg molt semblants a altres petites hidràuliques de les muntanyes d'Al-Andalus, estudiades pel grup investigador de Barceló des de la dècada passada.

El segon article, escrit per Guy Lemeunier, duu per títol *Drenaje y crecimiento agrícola en la España mediterránea (1500-1800)*. En ell, l'investigador del CNRS reflexiona sobre el procés històric de sanejament dels espais palustres al sud-est peninsular. L'autor divideix en tres etapes el període 1500-1800. La primera, fins 1700, es caracteritza per l'escàs abast de les iniciatives bonificadorres i pel manteniment de les activitats extensives —caça, pesca,